

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MÖHSÜN HÜSEYN OĞLU TEYMURİ

**ABBASİLƏR DÖVRÜNDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİNİN
İNKİŞAFINDA İRANLI ALİMLƏRİN ROLU**

5713.01 – Sami dilləri

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

*Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Ərəbdilli
əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbər: Akademik
Vasim Məmmədəliyev
filologiya elmləri doktoru
Kamandar Şərifov

Rəsmi opponətlər: Nəsrulla Naib oğlu Məmmədov
filologiya elmləri doktoru

Salman Səfəralı oğlu Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutu

Müdafiə “08” yanvar 2014-cü il saat AMEA Məhəmməd
Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində Birdəfəlik
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 8.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” _____201 - ci ildə göndərilmişdir.

**İxtisaslaşdırılmış şuranın
elmi katibi, ilah.üzrə fə.l.d.**

Z.A.Əbilova

İŞİN ELMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlərin müxtəlif elm sahələrində ciddi fəaliyyət göstərmiş iranlı alimlər ərəb filologiya elmlərinin, o cümlədən sərf (morfologiya), nəhv (sintaksis), orfoqrafiya, üslubiyyat və başqa sahələrinin inkişafında da əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. “Məlum olduğu kimi, ərəb dilinin ilk tədqiqatçıları ərəblərin özləri və orta əsr müsəlman Şərqi ölkələrinin nümayəndələri olmuşlar”.¹

Abbasilərin hakimiyyəti dövründə bir sıra İran alimləri ərəb dilinin qrammatikası və leksik tərkibinin öyrənilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdilər. Onlar ərəb dilini öyrəndikdən sonra bütün qüvvələri ilə islam elmlərinə aid kitablar da yazmağa girişmişlər. Bu, Abbasilər dövlətinin birbaşa dəstəyi ilə həyata keçirildi. Məsələ burasındadır ki, belə əsərlərin yazılıb ərsəyə gətirilməsində ərəblərin özlərinin də marağı vardı.

Bəzi iranlı və digər ərəb olmayan Şərq alimləri ərəb dilinin yüksək məqamını nəzərə alaraq, elmin bu sahəsi ilə əsaslı şəkildə məşğul olmağa başlamışlar. Bu qrupa daxil olan alimlər eyni zamanda başqa elm sahələrinə də yiyələnmişdilər. Onların fəaliyyətinin əsas hissəsini isə ərəb dilinin qrammatikası və leksik tərkibi təşkil edirdi. Belə tanınmış adlı-sanlı leksikoqraflar sırasında Əbu Übeydə Müsənnə, İbn Sikkit, Əbu Təyyib Lüğəvi, Əzhəri, Sahib ibn Əbbad, İbn Fəris, Cövhəri, Firuzabadinin adları xüsusi yer tutur. Kisai, Fərra, İbn Qüteybə, Zəccaci və Zəməxşəri kimi qrammatika alimləri də lüğətçiliklə məşğul olmağın vacibliyini dərk edib, özlərinin tərtib etdikləri məşhur lüğətlərini meydana qoymuşlar.

Ərəb dili danışıq və yazıda ciddi nöqsanlara məruz qaldığının ən bariz göstəricisi olan ərəb səhvlərinin meydana çıxması insanların haqlı etirazlarına səbəb olmuş və hamı bu nöqsanların təcili olaraq aradan qaldırılmasını tələb etmişlər. Təbii

---

¹ V.M.Məmmədəliyev. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985, s.7.

ki, bu istiqamətdə atılması zəruri olan ən əsaslı addım dil sahiblərinin səhvə yol verməməsi və islam dinini qəbul etmiş xalqların bu dili öyrənməsi üçün dilin qrammatik qaydalarını yaratmaq lazım idi. Artıq bundan sonra yaranan iki qrammatika məktəbi - Bəsrə və Kufə, daha sonra isə Bağdad məktəbləri bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Hər iki məktəbin nümayəndələri öz məktəblərinin sistemli tədqiqatları sayəsində çoxlu sayda kitablar yazırdılar.

Ərəb dilinin ilkin qayda və qanunlarının ərəblərin özləri tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq, sonrakı mərhələlərdə bu vəzifənin ən görkəmli təmsilçiləri İran alimləri olmuşdur. Belə ki, iranlı alimlərin əsərləri nəhv elminin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Elmsevər iranlılar Quran, fiqh elmləri və sxolastika sahəsində nailiyyətlər əldə etdikləri kimi ədəbiyyat və nəhv sahəsində də öz adlarını nəhv elminin görkəmli alimləri sırasına daxil etmişlər. İranlı alimlər hər üç məktəbin-Bəsrə, Kufə və Bağdad məktəblərinin öndər və qabaqcılları sırasında yer alırdılar. Bəsrə məktəbinin rəhbərliyi Sibəveyhin (vəfatı: 794) öhdəsində idi. Ustadı Xəlil ibn Əhməd kimi görkəmli şəxslərin ondan öncə nəhv elmi sahəsində fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, nəhv elmini sistemli şəkildə təsnif edərək, müəyyən və müstəqil fəsillər əsasında tərtib edib, xüsusi bir kitab halına salan ilk şəxs də elə məhz Sibəveyhi olmuşdur. Sibəveyh Şirazinin yazdığı “əl-Kitab” əsəri sonra gələn bütün nəhv alimlərinin müraciət mənbəyi olmuşdur. Kufə məktəbi də Kisai (vəfatı: 805) adı ilə tanınmış Əbulhəsən Əli ibn Həməzə ibn Abdullah ibn Bəhmən ibn Firuzun adı ilə şöhrət tapmışdır. Əslən iranlı olan alim Quran elmləri sahəsində yeddi qaredən biri hesab edilir. Göstərdiyi səylər nəticəsində nəhv elminin inkişafında müstəsna rol oynayan Kisainin məhz mübahisə və münazirələri nəticəsində davamçıları çoxlu sayda qrammatika kitabları yazmışlar. Üçüncü Bağdad məktəbində də rəhbər iranlı alim idi. Bağdad məktəbinin İbni Qüteybə və Əbu Səid Sirafi kimi

görməli nümayəndələri vardır. Biri digərindən məşhur olan bu alimlər nəhv elmi sahəsində onlarla kitab yazmışlar.

İlk öncə Abbasilər dövründə ərəb dilçiliyi sahəsində nəhv elminin və leksikoqrafiyanın yaradılmasında və inkişafında böyük xidmətləri olmuş ayrı-ayrı ərəb olmayan bir sıra alimlər haqqında tədqiqatda qısa məlumatlar verildikdən sonra, onların sırasından olan və ərəb dilçiliyi sahəsində çox ciddi elmi fəaliyyət göstərmiş iranlı alimlərin hər biri haqqında ayrıca, geniş araşdırmalar verilir. Onların istər ərəb dili qrammatikasının, istərsə də ərəb dili leksikoqrafiyasının inkişafı sahəsində xidmətləri Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, monoqrafik şəkildə tədqiq edilir.

Yuxarıda deyilənlər bu tədqiqat işinin olduqca aktual bir mövzuya həsr olunduğunu göstərir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Abbasilər dövründə İranda ərəb dilinin yayılması və inkişafının, tərcümə sənətinin yüksəlişinin, ərəb dili lüğət tərkibinin tədqiqində və qrammatika elminin inkişafında ayrı-ayrı iranlı alimlərin elmi fəaliyyətlərinin və rolunun öyrənilməsinə həyata keçirmək idi. Bütün bunlar dissertasiyada aşağıdakı məsələlərin əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmasını və həllini tələb edirdi:

- Abbasilər dövründə İranda ictimai-siyasi vəziyyətin öyrənilməsi;

- Abbasilər dövründə İranda elmin və ədəbiyyatın, dillərarası münasibətin araşdırılması;

- Abbasilər dövründə tərcümə sənətinin yüksəliş mərhələsini işıqlandırmaq;

- Abbasilər dövründə ərəb dili leksikoqrafiyasının inkişafını müəyyənləşdirmək;

- Abbasilər dövründə ərəb dili leksikoqrafiyasının inkişafında ayrı-ayrı iranlı alimlərin rolunu və fəaliyyətini tədqiq etmək;

- Abbasilər dövründə ərəb qrammatika elminin yayılmasında və inkişafında ayrı-ayrı iranlı alimlərin elmi fəaliyyətini araşdırmaq.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Orta əsrlərdən başlayaraq ərəb dili qrammatikası və leksikoqrafiyasının yaradılmasında və inkişafında böyük alimlər ordusu fəaliyyət göstərmişlər. həmin alimlərin fəaliyyət göstərdikləri mərkəzlər Bəsrə, Kufə, Bağdad, Misir, Əndəlis dilçilik məktəbləri olmuşdur. Göstərilən dilçilik məktəblərində ərəb dili qrammatikası və leksikoqrafiyasının yaradılması və inkişafı istiqamətində çalışmış alimlərin apardıqları elmi araşdırmalar hələ orta əsrlərdə ayrı-ayrı filoloqlar, o cümlədən Əbu Bəkr Məhəmməd bin əl-Həsən əz-zəbidi əl-Əndəlisi (ö.1989), Cəlaləddin Əbdürrəhman bin Əbu Bəkr əs-Süyuti (1445-1505) və başqaları tərəfindən qələmə alınmışdır. Çağdaş dövrdə isə ərəb dilçilik məktəblərində çalışmış dilçilərin xidmətləri XX əsrin məşhur Misir ədəbiyyatşünas alimi doktor Şövqi Dayfin “əl-Mədaris ən-nəhviyyə” və Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi akademik V.M.Məmmədəliyevin “Ərəb dilçiliyi” adlı kitablarında işıqlandırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dilçilik məktəblərində məhsuldar elmi fəaliyyət göstərmiş ərəb olmayan, o cümlədən iranlı alimlərin ərəb dili qrammatikası və leksikoqrafiyasının inkişafı sayəsindəki xidmətləri hələ indiyədək ayrıca bir monoqrafik tədqiqat işinin obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin yazılmasında son dövrün filoloji, linqvistik araşdırmaları və onlardakı başlıca müddəalar əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işi müqayisəli-tarixi üsulla həyata keçirilərək, ərəb dili qrammatikası və leksikoqrafiyası ilə bağlı orta əsrlərdə yazılmış abidələrin filoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Klassik ərəb dilçiliyi ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, ərəb dilinin iranda yayılması, iranlı

alimlərin ərəb dili leksikoqrafiyasının və qrammatikasının inkişafında rolu və onların ərəb dilçilik məktəblərindəki elmi fəaliyyətləri ilk dəfə olaraq ayrıca bir tədqiqat işinin mövzusu olaraq seçilmiş və monoqrafik şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqatda Abbasilər dövründə ərəb dili leksikoqrafiyasının və qrammatikasının inkişafında həlledici rol oynamış ayrı-ayrı iranlı alimlərin elmi fəaliyyətləri və əsərləri ilə bağlı araşdırmalar verilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri müddəaları və elmi nəticələri tədris prosesində istifadə edilə bilər. Bu istər bakalavr, istərsə də magistr pilləsində ərəb dilçiliyinin tarixi inkişaf mərhələlərini, eləcə də ərəb dilinin tarixi qrammatikasını və leksikoqrafiyasının öyrənilməsi zamanı müvafiq sahələrin mühazirəsində nəzəri aspektdə ola bilər. Dissertasiya işi gələcəkdə ali məktəb tələbələri üçün müvafiq dərsliklərin tərtibində və ədəbi dil tarixinə aid aparılacaq sanballı araşdırmalarda istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində müzakirə edilərək müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas məzmununu, o cümlədən müəllifin araşdırmalar zamanı apardığı ümumiləşdirmələr, çıxardığı elmi-nəzəri nəticələr, yeniliklər öz əksini dissertasiya ilə əlaqədar respublikanın elmi və elmi-tematik məcmuələrində, eləcə də respublika elmi konfransının materiallarında nəşr olunmuş məqalələrdə tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS ELMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın elmi yenilikləri, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və

praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

“Abbasilər dövründə İranda ərəb dilinin yayılması və inkişafı” adlanan birinci fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Abbasilər dövründə İranda ictimai-siyasi vəziyyət”** adlanan birinci yarım fəsildə qeyd edilir ki, İranla Ərəbistan torpaqlarının ən qədim dövrlərdən bəri həmsərhəd olması ərəblərlə iranlılar arasında birbaşa müxtəlif tipli əlaqələrin qurulmasını qaçılmaz etmişdir. Vəziyyətdən asılı olaraq, ərəblər yaşamaq üçün İrana, iranlılar isə Ərəbistana üz tuturdular. İslamdan öncə ərəblər İranın mərkəzi ərazilərinə deyil, əsasən İraqa gəlirdilərsə, islamın zühurundan sonra, yəni hicri tarixinin VII əsrdən başlayaraq onların İranın iç ərazilərinə geniş mühacirətinə zəmin yarandı. Bu İran-ərəb münasibətlərinin yeni müstəvidə inkişafında mühüm rol oynamış oldu.

Abbasilərin hakimiyyəti dövründə isə iranlılar dövlətin bütün orqanlarına nüfuz etdilər. Böyük ordu sərkərdələri, vəzirlər, haciblər, valilər, idarə heyətləri iranlılar arasından seçilirdi. Paytaxt Dəməşqdən Bağdada köçürüldükdən sonra iranlılar ərəb cəmiyyətində çoxalaraq, təsir imkanları əldə etdilər. Onlar divanların qurulması, ordu işləri, döyüş üsulları və daxili hakimiyyətin təşkili formalarına öz ənənələrini daxil etdilər, yemək-içmək, geyim forması, sarayların bəzənməsi, bayramların keçirilməsi, şadlıq məclislərinin qurulması kimi öz sosial ənənələrini ərəblər arasında yaymağa başladılar.

Ərəblərin ərəb olmayan müsəlmanlara qarşı ayrıseçkilik salması “Şübiyyə” hərəkatının yaranmasına gətirib çıxardı və nəticədə bu hərəkat geniş vüsət tapdı. Əməvilər dövründə ortaya çıxmış və geniş ədəbi, siyasi, dini mübarizənin qapılarını açmış bu hərəkat Harun ər-Rəşid (786-809) divanının sonunadək imkan daxilində irəliləmişdir.² Bütün bunlar da xilafətin müxtəlif bölgələrində azadlıq hərəkatına gətirib çıxarmışdır. “Şuubilik xəlifəlik tabeliyindən qurtuluş uğrunda yerlərdə azadlıq

---

² M.Kılıçlı. Arap edebiyatında Şuubi. İstanbul, 1992, s.81-82.

hərəkatının yayılmasına çox böyük təsir göstərmiş və bu hərəkatı daha çox təmsil etmişdir”.³ Bu hərəkat özünün kulminasiya nöqtəsinə çataraq, Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Abbasilər dövründə iranlılar böyük nüfuz qazandılar. Amma islamı qəbul etmiş insanlar islam istilahlarının və sözlərinin öyrənilməsində böyük çətinliklərlə üzləşirdilər. Ərəb dili öz təsirini iki istiqamət üzrə göstərirdi. Bir tərəfdən, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində fars dilini sıxışdırır və onun əvəzinə işlədilir, ikinci tərəfdən isə, ayrı-ayrı ərəb sözləri kütləvi şəkildə fars dilinə daxil olurdu. İranlılar iki halda ərəb sözlərini götürüb, məmnuniyyətlə öz dillərini zənginləşdirirdilər: birincisi, ərəb dilində olan sözün fars dilində qarşılığı olmadıqda və həmin sözün işlədilməsinə ehtiyac yarandıqda; ikinci isə, ərəb dilində olan hansısa bir söz qədim fars dilində olan sözdən daha asan tələffüz olunduqda. Alınma sözlər farsdilli ünsiyyətdə fars dilinin imkanları daxilində assimilyasiya olunurdu. Ərəbdilli ünsiyyətdə isə ərəb dilinin fonetika və qrammatikası orijinaldakı kimi saxlanılır, yerli reallıqlarla əks etdirən fars kəlmələri isə istər-istəməz yeri gəldikcə ərəbdilli mətnin toxumasına yeridilirdi.

“Abbasilər dövründə İranda dillərarası münasibət” adlanan ikinci yarım fəsildə müasir fars dilinin qədim dövrlərdən başlayaraq indiyə qədər üç mərhələ keçdiyi (1.Qədim fars dili. 2.Orta fars dili (pəhləvi). 3.Yeni fars dili) bildirilir.

Qədim fars dilində olan yazıların çox hissəsinin və eləcə də orta fars dilində olan mədəni irsin böyük hissəsi məhv olmasına baxmayaraq, hazırda əlimizdə olan yazılar iranlıların vaxtilə necə zəngin mədəniyyətə və elmi biliklərə malik olmasından xəbər verir. Bu əsərlərin bir qismi Abbasilər dövründə ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara nümunə olaraq “Xodaynamə”ni göstərmək olar. “Xodaynamə”nin tərcümələri əsasında sonralar həm ərəblər, həm də iranlılar arasında tarix sahəsində “Siyərül-mülük” adı altında çoxlu sayda kitablar yazılmışdır. Sanskrit

---

³ İ.Həmidov. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı, 2002, s.11.

dilindən “Kəlilə və Dimnə”, orta fars dilindən “Sindibadnamə”, “Tənsərin Gəşnəsbə məktubu” kimi əsərlər İbn Müqəffə və başqaları tərəfində ərəbcəyə tərcümə olunmuşdur. Bunlar da öz növbəsində ərəb dilində dastan və hekayə yazmaq ənənəsinin yaranmasına güclü təsir göstərmişdir.

Fars dilinin ərəb dilinə olan təsirlərindən biri də dilçilik və lüğət fondu vasitəsilə olmuşdur. Ərəblər məcburiyyət qarşısında tutduqları ölkələrin ekzotik söz və anlayışlarını öyrənməli, öz dillərində yerli mühitə uyğun leksik qat yaratmalı oldular ki, bu da həmin leksik qatların ərəb dilinə keçməsinə imkan verdi. Söz və ifadələrin ərəb dilinə keçməsinə əsas mənbə İran idi. Fars dilindən ərəb dilinə keçmiş sözlər əksər hallarda öz formasını itirərək başqa bir şəkil almışdır. Fars dilinin ərəb dilinə olan təsirlərindən biri də fars dilində olan hikmətli sözlər və musiqi vasitəsilə olmuşdur. Ərəblər farsların bir çox nəğmələrini öyrəniib, onları yazdıqları şeirlərə tətbiq etdilər. Səfvan Cüməhi atasından nəql edir: “Fars musiqisini ərəb musiqisinə daxil edən ilk şəxs Səd ibn Mişəccəh olmuşdur”.⁴

Əgər ərəb dilinin fars dilinə olan təsirini araşdırsaq, o zaman ərəb dilinin bu dilin şeir, traktat, ərəbcə kitab yazmaq, ərəbcə sözlər və ifadələrin işlənməsi və ərəbcə yazı üslubu kimi müxtəlif aspektlərində özünü açıq-aşkar şəkildə göstərdiyinin şahidi olarıq. Ərəb dilinin fars dilinə təsirlərindən biri də qrammatik təsirdən ibarətdir. İranlı alimlərin islam elminin və mədəniyyətinin inkişafında xidmətləri məhdud olmamışdır. Onlar din, fəlsəfə, tarix, coğrafiya, təbabət, riyaziyyat, kimya, ədəbiyyat və dilçilik elmləri, eləcə də tərcümə sahələrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. İran mənşəli şairlər ənənəvi ərəb poeziyasına yeni, sadə, rəvan və ürəkoxşayan bir üslub gətirdi. Bu barədə Curci Zeydan belə yazır: “İranlıların ərəb poeziyasına təsiri məzmunla məhdudlaşmırdı. İfadə və üslub da öz təsirini göstərirdi. Bundan

---

⁴ اخفش سعيد بم مسعدة. معانى القرآن، الجلد www.shamela.com ، ص. 216. الاول.

sonra şeir dili sadələşir və çoxlu sayda fars sözləri və ifadələri ərəb şeirinə keçirdi”.⁵

İranda Samanilərin və Qəznəvilərin hakimiyyəti dövründə saraylar fars və ərəbcə elm və ədəbiyyat mərkəzi idi. Ərəb dili islamın mədəniyyət və elm dili olması ilə yanaşı, yazıb yarananların, sarayın rəsmi dövlət dili də hesab olunurdu.

“**Abbasilər dövründə tərcümə inqilabı**” adlanan üçüncü yarımfəsildə qeyd edilir ki, müsəlman Şərqi İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin öyrənilməsi tərcümə sənətinin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil oldu. Bu amilin təsiri ilə orta əsrlərdə yaranan tərcümə sənətini üç növə ayırmaq olar. Bunlar hərfi tərcümə, əslinə uyğun tərcümə və sərbəst tərcümədir. Müsəlman Şərqi İslam dövründə, o cümlədən İranda tərcümə sənəti Qurani-Kərimin tərcüməsi ilə başlanmışdır. Quranın tam şəkildə tərcümə olunduğu ilk dil də məhz elə fars dili olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, Quranın fars dilinə tərcümə edildiyi tarix Allahın Rəsulunun (s), yaxud Rəşidi xəlifələri zamanına təsadüf etmişdir.⁶ Ən məşhur fikrə görə Quran ilk dəfə X əsrin birinci yarısında bir qrup Mavəənnəhr alimləri tərəfindən farscaya tərcümə edilmişdir.

Beləliklə, Quranın fars dilinə tərcüməsi İranda ümumiyyətlə yazılı tərcümə sənətinin başlanğıcını qoymuş oldu. Digər tərəfdən, müsəlmanlar arasında elmə marağın artması nəticəsində Abbasi xəlifələri digər xalqların elmi nailiyyətləri ilə öz xalqlarını da tanış etmək qərarına gəldilər. Məhz bu cəhətdən tərcümə sahəsi burada ən başlıca diqqət çəkən məsələyə çevrildi. Əvvəllər pərakəndə də olsa, bu istiqamətdə bir sıra işlər görülmüşdü. Xəlifə Mənsurun dövründən (136-158/753-774) başlayaraq, Bağdada dəvət edilən Corcis bin Boxtişin rəhbərliyi altında⁷ tibbə dair əsərlərin, eləcə də yunan dilindən elmi traktatların ərəb dilinə

⁵ زيدان جرجى. تاريخ اداب اللغة العربية. الجلد الاول، القاهرة، 1956، ص. 99.

⁶ سرخسى شمس الدين. كتاب المبسوط. الجلد الاول، بيروت، 1322، ص. 37.

عليزاده برمى. قران ناطق. الجلد الاول، قم، 1376، ص. 38.

⁷ ابن العبرى. تاريخ مختصر الدول، تهران، 1377، ص. 170.

tərcüməsi başlandı. Mənsurdan sonra da bu sahə inkişaf etdirildi. Harun ər-Rəşid və Məmunun dövründə bu elm özünün kuliminasiya nöqtəsinə çatdı.

İkinci fəsil “Abbasilər dövründə ərəb dili lüğət tərkibinin tədqiqində iranlıların rolu” adlanır. Məlum olduğu kimi, hər bir dilin lüğət tərkibinin tədqiqi iki yolla həyata keçirilir: 1) leksikologiya, 2) leksikoqrafiya yolu ilə.

“Abbasilər dövründə ərəb dili leksikoqrafiyasının inkişafı” adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, vəhy ərəb dilində nazil olduqdan sonra dini terminlərin dərk olunması zərurəti yarandı və o dil daha artıq dəyərləndi. Bir qədər öncə tək-cə bütün diqqət o dildə yazılan poeziyaya yönəlmədi, Quranın nazil olması ilə vəziyyət dəyişdi və ayələrin ecazkarlığı bütün nəzərləri özünə cəlb etdi. Təbii ki, zaman keçdikcə bir din kimi islam ayinlərinin yayılması nəticəsində ərəb dili digər dillərlə ünsiyyət pilləsinə qədəm qoydu və bu da onun leksikasının müəyyən dəyişikliklərə uğramasına yol açdı. Bundan öncə qapalı bir coğrafi mühitdə orijinallığını saxlayan ərəb dili, islamın dirçəlişi ilə başqa dillərdən təsirlənəcək bir şəraitə düşdü. Artıq ərəb dilinin qaydaları tərtib olunmalı, leksikoqrafiya işi həyata keçirilməli idi. Alimlər ərəb dilçiliyi ilə bağlı kitablar yazmaqla bərabər ərəb dili lüğət tərkibinin toplanması və öyrənilməsi barəsində də lazımi addımlar ataraq, əvvəlcə Quran kəlmələrinə və terminlərinə diqqət yetirib, onun xüsusi ensiklopediyasını və lüğətini yaratmağa girişdilər. Daha sonra, ümumiyyətlə, ərəb dili lüğətinin toplanması gündəmə gəldi. Quran terminlərinə diqqət etmək, əslində ərəb dilinin qorunması kimi də hesab oluna bilər. Leksikoqrafiya işi (kütləvi şəkildə) bütün lüğət bilicilərinin diqqətini özünə çəkdi və onu bacaran hər kəs ciddi şəkildə bu sahədə çalışmağa başladı.

Lüğət tərkibinin diqqətlə toplanması VIII əsrdən başladı. “əl-Ayn” kitabının müəllifi Xəlil ibn Əhməd Fərahidi (175/791) kimi şəxslər ərəb dilinə qiymətli lüğət kitabları bəxş etdilər. Bu istiqamətdə aparılan iş IX əsrdən sonra daha da genişləndi və

başqa millətlərin nümayəndələrini də özünə cəlb etdi.

Orta əsrlərdə tərtib olunmuş lüğətləri, o cümlədən Abbasilər dövrü lüğətlərini üç qismə bölmək olar: səslərin tələffüzünə, əlifba sırasına və kəlmələrin mənasına əsasən tərtib edilən lüğətlər.

“Abbasilər dövründə ərəb dili leksikoqrafiyasının inkişafında iranlıların rolu” adlanan ikinci yarımfəsildə Abbasilər dövründə ərəb dilinin leksik tərkibinin öyrənilməsində bir sıra İran alimlərinin elmi fəaliyyəti araşdırılır. Tədqiqata aşağıdakı iranlı leksikoqraflar haqqında ətraflı araşdırmalar verilir:

İbn Sikkit. İbn Sikkit adı ilə şöhrət tapmış Əbu Yusif Yəqub ibn İshaq 185 (801)-ci ildə Xuzistan şəhərlərindən olan Dəvraqdə doğulmuş, sonralar ailəsi ilə birlikdə Bağdada gedən Yəqub ömrünün əksər hissəsini burada keçirmişdir. İbn Sikkit Bəsrə, Kufə və Bağdad şəhərlərində IX əsrin sonlarına qədər Cahiliyyə, İslam və Əməvilər dövrü ərəb poeziyasının toplanması sahəsində çox mühüm rol oynamışdır. “İbn Sikkit eyni zamanda qədim ərəb şairlərinin əsərlərinə filoloji şərhlər və tənqidi qeydlər yazmaqla da məşğul olmuş, bu işdə böyük şöhrət qazanmışdır”.⁸ O, lüğətçilik sahələrində də böyük xidmətlər göstərmişdir.

“Əl-Qəlb vəl-ibdal” adlı leksikoqrafiyaya aid olan bu kitabda dəyişikliyə uğramış və formasını dəyişmiş sözləri tədqiq edir. Bu kitab dəfələrlə nəşr olunub. İbni Sikkitin digər əsərləri ilə müqayisədə alimlərin daha çox diqqətini çəkən “İslahül-məntiq” adlı lüğəti olmuşdur. Müəllif bu kitabda adi insanların danışdığı dilində olan sözləri araşdırmış, onların düzgün yazılışı və deyilişini vermiş, morfoloji xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Hər hansı bir sözün düzgün yazılışını sübuta yetirmək üçün müəllif bir çox məşhur leksikoqrafların fikirlərinə əsaslanır. İbni Sikkit bu kitabda müəyyənlik bildirən əlif-lam artığını qəbul etməyən sözləri tədqiq edir, sözlərin mənalərini yazdıqdan sonra, qeyd etdiyi mənalərin düz olduğunu sübuta yetirmək üçün məsəl və

---

⁸ V.M.Məmmədəliyev. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985, s.121.

şeyrlərdən sitatlar gətirir.

Sahib ibn Abbad. Ləqəbi Sahib olan və eyni zamanda Sahib ibn Abbad və Kafiyül-küfat adı ilə şöhrət tapmış Əbülqasim İsmayıl ibn Əbülhəsən Abbad 326 (938)-cı ildə Farsın Taliqan və ya İstəxr şəhərində doğulmuşdur. Sahib Quran, təfsir, hədis, kəlam, lüğət, nəhv, ədəbi tənqid, əruz, tarix və tibb elmlərini çox yaxşı bilmiş və bu elm sahələrinin hər biri ilə bağlı qiymətli əsərlər yazmışdır.

Sahibin elmi və mənəvi məqamı o qədər yüksək idi ki, müasiri olduğu bütün alimlər ona yüksək qiymət vermişlər.⁹ Yaqut Həməvi yazır: “O, elm və əxlaqda dövrünün nadir insanlarından idi”.¹⁰ Onun “əs-Sahibi” kitabı ərəb dilinin fihi və ərəblərin danışq ənənəsi haqqındadır. Sahibin elmi fəaliyyətinin əsasını isə lüğətçilik təşkil edir. Onun «المحيط في اللغة» adlı lüğəti “əl-Ayn” kitabı üslubunda yazılmışdır. O, əvvəlcə birinci hərfi “ayn” olan sözləri, daha sonra “ha” hərfi olan sözləri tədqiq və təhlil edir, sonda bu silsiləni “mim” hərfi ilə başlayan sözlərlə başa çatdırır. Ona görə də İbni Abbadın lüğətini səslər əsasında tənzimlənmiş lüğətlər silsiləsinə daxil etmək lazımdır. İbn Xəllikan «المحيط في اللغة» kitabını belə səciyyələndirir: “Buradakı sözlər çox, misallar isə azdır, lakin həcmə çox lüğətlərdən böyükdür.”¹¹

Bu lüğətdə Sahib sözləri izah edərkən başqalarının fikirlərinə istinad etməkdənsə öz elminə əsaslanmağı üstün tutur. Orada cəmi altı yerdə “şairin dediyinə əsasən” sözüne rast gəlinəndiyi halda, “şair belə deyir” ifadəsinə tamamilə rast gəlinmir.

İbn Faris. Əbülhəsən Əhməd ibn Zəkəriyyə ibn Həbib X əsrin lüğətçilik və ədəbiyyat sahəsi üzrə ən məşhur simalarından biridir. O, təxminən 918-cı ildə Qəzvin və ya Həmədan

⁹ الثعالبي عبد الملك بن محمد. بتيمة الدهر. الجلد الاول، بيروت، 1983؟ ص. 378.

¹⁰ ابن خلكان ابو العباس. وفيات الاعيان. الجلد الاول، القاهرة، 1948؟ ص. 228.

¹¹ ابن خلكان ابو العباس. وفيات الاعيان. الجلد الاول، القاهرة، 1948؟ ص. 228.

şəhərlərinin birində doğulmuş, ilk təhsilini Qəzvində atasından almışdır. Daha sonralar müxtəlif şəhərlərə gedərək, 30-dan artıq müəllimdən elm öyrənmişdir. Bununla da o, tez bir zamanda fiqh, hədis, nəhv, lüğət, şeir və ədəbiyyat elmlərinə yiyələnmişdir. Onlarla elmi əsərlərin müəllifi və elm sahəsində böyük xidmətləri olmuş, 1005-ci ildə Rey şəhərində vəfat etmişdir.

İbn Fərisə ona ən çox şöhrət qazandıran sahə lüğətçilik olmuşdur. Onun “əs-Sahibi” əsəri o dövrdə ərəb dilçiliyindən bəhs edən ilk kitab olmuşdur. Bu kitab sonralar Syutinın “əl-Məzhər” kitabı üçün mənbə olmuşdur. Onun “Mücməlül-lüğət” əsəri əlifba sırasına əsasən 28 bölmə və üç fəsildə tərtib edilmişdir. Məhz bu məqsədlə o, söz və ifadələri izah edərkən özündən əvvəl mövcud olmuş ənənəni dəyişmiş, şeir nümunələrini deyil, görkəmli lüğətçilərin fikirlərini əsas götürmüşdür.

Onun lüğətçilikdə ən məşhur və əhatəli əsəri «معجم مقاييس» kitabıdır. Bu kitab da «معجم اللغة» kimi əlifba sırası ilə tərtib edilmişdir. Tətbiq olunan bu üsul onun dövrü üçün xarakterik hesab edilmirdi. İbn Fəris çox sözü şərh etsə də, Quran ayələrindən və şeirlərdən də sitatlar gətirmişdir. Bundan əlavə o, lüğətçilərin fikirlərinə də müraciət etmişdir.

Əbu Mənsur Əzhəri. Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd Əzhəri 895-ci ildə Heratda doğulmuş və təhsilini vətəninə ən görkəmli alimlərdən almışdır. O, təfsir, hədis, fiqh, lüğət və ədəbiyyatşünaslıq elmləri sahəsində zəmanəsinin öndər alimlərindən olmuşdur. Əzhərinin lüğətçilik sahəsində fəaliyyəti daha çox olduğundan lüğət alimi kimi tanınmışdır. “Təhziübül-lüğət” əsəri Əzhərinin ərəb dili sahəsindəki ən böyük xidmətlərindən olmuşdur. Kitab beş böyük cilddən ibarətdir. Bu kitabında leksikoqrafiyanın çox mövzularını araşdırmışdır. Müəllif kitabın girişində bir çox leksikoqrafların adlarına, xüsusən əsərlərinə tez-tez müraciət etdiyi Kisaiyə xüsusi yer verir. Onun bu əsərdə əsas məqsədi ərəblərdən eşitdiyi söz və ifadələri toplamaq və oxunuşunda səhvlərlə müşayət olunan sözləri islah etmək olmuşdur. O, bu lüğəti

“əl-Ayn” kitabı əsasında tənzimləyərək, sözləri, sözün əsas hərfləri, hərflərin tələffüz məxrəcləri və boğaz səsləri əsasında tərtib etmiş, bir ifadənin müxtəlif formalarını, mənalı və mənasız ifadə törəmələrini və mənalı anlayışların isə mənə çalarlarını müəyyən etmişdir.

Əbu Hilal Əsgəri. Əbu Hilal Həsən ibn Abdullah ibn Səhl Əsgəri Xuzistan ərazisində yerləşən Əsgəri Mükərrəm kəndində doğulmuş, öz məişət tələbatını bazarda parça satmaqla təmin etmişdir. O, ədəbiyyat elmləri üzrə böyük alim, məhsuldar leksikoqraf, mahir nasir, diqqətli tənqidçi və incə zövqlü şair idi. Alim sinonim sözlərdən ibarət lüğət tərtib etmiş, nəsrə forma ilə məzmun vəhdətini önəmli şərt olduğunu qeyd etmişdir. Poeziyada istiarə, təşbeh və s. kimi bədi təsvir vasitələrinin yerində olmasını şərt hesab edirdi. Bu prinsipləri əsas götürən Əbu Hilal mənzum və mənsur əsərləri tənqid etmiş və bu istiqamətdə ərəb ədəbiyyatşünaslığında böyük xidmətlərə imza atmış, düzgün yazmağı vacib amil hesab edən alim ərəb dilinin yaxşı qavranılması üçün sözlərin orfoqrafik formalarının yadda saxlanılmasını israr edir.

"الفروق اللغوية" alimin lüğətçilik sahəsilə bağlı yazdığı ən mühüm əsərində əsasən sinonim sözləri araşdırır və onların cüzi fərqlərini müəyyən edir. O, yalnız ism və feillər arasındakı fərqləri deyil, həm də adatlar arasındakı fərqləri də müəyyənləşdirir, bəzən lüğət çərçivəsindən kənara çıxaraq fiqh, kəlam və təfsir mövzularına da toxunur. O, lüğətini vəhy dili, fiqh və sxolastların dili və adi insanların danışmaq dili üzrə üç prinsip əsasında 30 fəsildə tərtib etmişdir.

“Abbasilər dövründə qrammatika elminin inkişafında iranlıların rolu” adlanan III fəsil iki yarım-fəsildən ibarətdir. **“Abbasilər dövründə qrammatika elminin yayılmasında iranlıların rolu”** adlanan birinci yarım-fəsildə iran əsilli alimlərin ərəb dili qrammatikasının inkişafında xidmətləri işıqlandırılır. Əgər islamdan öncə ərəblər səlīs və düzgün danışır, nəhv və ərəb nöqsanlarına yol vermirdilərsə, sonralar əcnəbi dillərin və mədəniyyətlərin təsiri ilə ərəblər öz dillərini itirirdilər.

yətlərin təsiri elə bir hal almışdı ki, insanlar hətta bəzən Quran ayələrini oxuyarkən də çətinlik çəkir, səhvə yol verirdilər. Oxu zamanı səhvə yol vermək Peyğəmbər (s) zamanında da müşahidə edilmişdir.¹²

Ərəb dili danışıq və yazıda ciddi nöqsanlara məruz qaldığının ən bariz göstəricisi olan erab səhvlərinin meydana çıxması insanların haqlı etirazlarına səbəb oldu və hamı bu nöqsanların təcili olaraq aradan qaldırılmasını tələb etdi. Deyilənə görə imam Əli və şagirdi Əbul-Əsvadın nəhv elminin yaradılmasında əsaslı rolu olmuşdur. Hətta bu elmin nəhv adlanmasını da Əlinin adı ilə bağlayırlar.¹³ Əbul-Əsvad ərəb dili qaydalarını tərtib etməklə yanaşı Quran ayələrini hərəkələmək səadətinə nail olmuşdur.

Abbasilər dövründə ərəblərin digər xalqlarla olan elmi əlaqələri ən yaxşı inkişaf dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə Bəsrə şəhərinin elmi mərkəzlərində lüğət, nəhv, əruz, bəlağət elmlərini öyrənmək üçün hər tərəfdən adamlar gəlirdilər. Bu elmlər arasında ən çox diqqət çəkən nəhv elmi idi. Bunun nəticəsində nəhv elminin əhatə dairəsi genişlənərək, bir-birinin ardınca Bəsrə və Kufə məktəbləri yarandı. Hər iki məktəbin nümayəndələri öz məktəblərinin sistemi əsasında tədqiqat aparır və çoxlu sayda kitablar yazırdılar.

Nəhv elminin yayılması yalnız bu iki məktəbin meydana gəlməsi ilə məhdudlaşmır. Çox çəkmir ki, IX əsrdə, Bağdad məktəbi də yaranır. Bu məktəb Bəsrə və Kufə məktəblərinin bir-birlərinə yaxınlaşdığı, hətta bir-birində assimlyasiyaya uğradığı bir vaxtda meydana çıxdı.

Ərəb dilinin ilkin qayda və qanunlarının ərəblərin özləri tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq, sonrakı mərhələlərdə bu

---

¹² الوطواط رشيد الدين. غزر الخصائص الواضحة، الجلد www.alwarraq.com، الثاني،

ص.266.

¹³ الزبيدي ابو بكر. طبقات النحويين و اللعويين. الجلد الصامن، بيروت، 1372؟ ص. 633.

vəzifənin ən görkəmli təmsilçiləri ərəb olmayan, o cümlədən İran alimləri olmuşdur. İranlı alimlər hər üç məktəbin-Bəsrə, Kufə və Bağdad məktəblərinin öndər və qabaqcılları sırasında yer alırdılar. Bəsrə məktəbində Sibəveyh, Kufə məktəbində Kisai və Bağdad məktəbində isə İbn Qüteybə və Əbu Səid Sirafi kimi görkəmli iranlı alimlər vardı. Biri digərindən məşhur olan bu alimlər nəhv elmi sahəsində onlarla kitab yazmışlar.

“Abbasilər dövründə İranın görkəmli qrammatika alimləri” adlanan ikinci yarımfəslində Bəsrə, Kufə və Bağdad məktəblərinin iranlı alimlərindən hər birinin nəhv sahəsindəki elmi fəaliyyəti ayrıca tədqiq edilir.

Sibəveyh. Sibəveyh adı ilə şöhrət tapmış Əbu Bişr Ömər ibn Osman ibn Qəmbər təxminən 758-ci ildə Şirazın Beyza kəndində dünyaya gəlmişdir. Sibəveyh ilk təhsilini öz vətəni Beyzada, daha sonra isə Şirazda almışdır. Tezliklə Bəsrəyə yola düşən Sibəveyh fiqh elminə yiyələnmiş, danışığını düzəltmək üçün ilk qrammatiklərdən olan İsa ibn Ömər Səqəfinin (öl.768) yanına getmiş və onun «الجامع في النحو» kitabını oxumuşdur. Sibəveyh ərəb dilində çox yaxşı yazsa da danışarkən tələffüzdə bəzi səhvlərə yol verirmiş. Sərf və nəhv elmlərini tam mənimsədikdən sonra o, Bəsrədən Bağdada yollanmışdır.

Sibəveyhə şöhrət gətirən «الكتاب» əsərini əhəmiyyətinə görə «قرآن النحو» adlandırmışlar. Sibəveyh bu kitabda ilk dəfə olaraq qrammatika elminin qanun və əsaslarını tərtib etmiş və ona tam forma müəyyənləşdirmişdir. Sibəveyhin rəhbərliyi altında Bəsrə məktəbi yaranmışdır. Sibəveyhin «الكتاب» əsərində tərtib etdiyi qanunlar o qədər əsaslı və əhatəli olmuşdur ki, sonrakı əsrlər ərzində qrammatika alimləri ona heç bir əlavə edə bilməmiş, yalnız şərhlər yazmaqla kifayətlənmişlər. “Hal-hazırda isə Sibəveyhin kitabı ilkin strukturlu dilçilik nümunəsi hesab edilir,

adı Sössyür və Blumfild kimi nəhənglərlə bir sırada çəkilir”¹⁴

Ondan əvvəl qrammatika sahəsində traktatlar yazılsa da həmin əsərlərdə qaydalar sadə, ibtidai və natamam səviyyədə olduğundan Sibəvyehin bu kitabı ilə müqayisədə məhdud görünürdü. Sibəveyh özünün bu kitabı ilə indiki ərəb dili qrammatikasının sistemli şəkildə işlənməsinin başlanğıcını qoymuşdur. İbn Nədim belə yazır: “Sibəveyhi özündən əvvəl və sonra misli bərabəri olmayan bir kitab yazmışdır”¹⁵

Kisai. Əslən iranlı olan Əbulhəsən Əli ibn Həməzə ibn Bəhmən ibn Firuz Kufədə doğulmuş və Bəni Əsəd məvəliflərindən olmuşdur. Kisai Abbasi xəlifəsi Mehdinin (775-785) zamanında Bağdada getmiş və tezliklə saraya yol tapmışdır. O, xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) zamanında Məmunla Əminin müəllimi olmuşdur. Kisai yeddi Quran qarelərindən biri hesab edilmişdir. Lakin sonralar o, özünə elə bir qıraət üslubu seçdi ki, bu üslub onu birinci dərəcəli qarelər səviyyəsinə qaldırdı. Kisai nəhv və lüğətçilik sahələrində Kufə məktəbinin öndəri hesab edilir. O, ayrı-ayrı Kufə və Bəsrə alimlərdən təhsil almışdır.

Kisai ustadı Xəlil ibn Əhməddən “bu elmi haradan öyrənmişəm” deyər soruşduqda o, belə cavab verir: “Mən öz elmimin Hicaz, Nəcd və Səhamənin səhra ərəblərindən öyrənmişəm”. Buna görə də Kisai səhraya üz tutaraq, səhra ərəblərindən kifayət qədər məlumat topladıqdan sonra kitab yazır. Deyilənlərə görə bu kitabların yazılmasına o, on beş şüşə mürəkkəb sərf etmiş və Kufə məktəbinin əsasını qoymuşdur. O, bəsrəlilər kimi səhra ərəblərinin danışıqları və kəlamlarına əsaslanırsa da, bəzən bəsrəlilərdən fərqli olaraq qəbilələrin dilindən və islamdan sonrakı dövrün şairlərindən də misallar gətirirdi. Kisainin yazdığı əsərlərin çoxunun

---

¹⁴ M.Carter. An Arab grammar of the eight century A/D/A contribution to history of linguistics. – “Journal of the American Oriental Society”. Vol.93, №2, p.39.

¹⁵ ابن ندیم ابو الفرج. الفهرست. بیروت، 1978، ص. 76.

bu günümüzdə yalnız adları gəlib çıxmışdır. Hal-hazırda ədəbiyyat, lüğət və tarix kitablarında Kisainin dilindən söylənmiş çoxlu sayda fikir və hekayələrə rast gəlmək olar.

Fərra. Fərra adı ilə şöhrət qazanmış Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Ziyad Deyləmi İran əsilli və Bəni Əsəd, ya da Bəni Minqər məvalilərindəndir. O, 761-ci ildə Kufədə doğulmuş və 822-ci ildə Məkkə yolunda dünyasını dəyişmişdir. Fərra Xəlifə Məmunun yanında böyük hörmət və məqam sahibi olmuşdur. Məmun hətta öz övladlarının təhsilini də ona həvalə etmişdi. Bundan əlavə Məmun Fərraya nəhv elmi ilə bağlı əldə etdiyi bütün elmi biliklərin yazıya almasını təklif etmiş və ona bütün şəraiti yaratmışdır. Fərranın bizə məlum olan “Kitabül-hüdəd” traktatı Məmunun ona göstərdiyi bu qayğı sayəsində yaranmışdır.

Fərra bütün qrammatik qaydaların şərhində fəlsəfi fikirləri əsas götürür, hər bir qrammatik qanunu incəliyinə qədər işıqlandırır. Bəzən ona “Nəhv elmində Əmirül-muminin”,¹⁶ başqaları isə “Nəhv, yəni Fərra”¹⁷ deyirdilər. Fərra Quran ayələrinin təfsirini də gözəl bilirdi. Fərranın nəhv, ədəbiyyat və təfsir elmləri ilə bağlı yazmış olduğu kitablar o qədər çoxdur ki, bu əsərlər onu öz dövrünün ən məhsuldar alimi səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Fərranın *معاني القرآن* kitabı üç, bəzi nəşrlərdə isə beş cilddən ibarətdir. Ümumilikdə isə kitab 1000 səhifədir. Bu kitab dilçilərin və Quran tədqiqatçılarının müraciət etdiyi, maraqlı fikirləri əhatə edir. Quranla bağlı tədqiqat aparan alimlər bu kitaba çox müraciət etmiş və ona yüksək önəm vermişlər.

Əxfəş. Əxfəş adı ilə şöhrət tapmış bir neçə qrammatika alimi vardır. Onlardan ən məşhuru isə Orta Əxfəş adı ilə tanınan Əbulhəsən Səid ibn Məsədə Mücaşidir. O, Mücaşi ibn Darim qəbiləsinin məvalilərindən olduğu üçün onun nəsəbi Mücaşəidir.

¹⁶ الخطيب البغدادي احمد بن علي. تاريخ بغداد. الجلد 14، بيروت، 1965، ص. 152.

¹⁷ الزبيدي ابو بكر. طبقات النحويين و www.alwarraq.com، ص. 143. اللغويين.

Əxfəş sərf və nəhv üzrə təhsili Sibəveyhdən almışdır. Deyilənlərə görə Əxfəş “əl-Kitab” üzrə Sibəveyhdən birbaşa təhsil aldıqdan sonra əsər yazan yeganə şəxs olmuşdur. O, Sibəveyhin fikirlərinə tutulan irad və tənqidləri ayrıca bir fəsildə toplamışdı. Bu da həm Kufə məktəbinin əsaslarını möhkəmləndirmiş, həm də bu məktəbin qrammatiklərinin mövqeyini mətinləşdirmişdi. Əxfəş qrammatika və poeziya ilə yanaşı əruz elmini də mükəmməl bilirdi. Əxfəş çoxlu sayda əsərlər yazmışdır. Onlardan aşağıdakıları nəşr olunmuşdur:

1. القوافى – Kitabda müəllif şeir qafiyələrindən danışmış, qafiyənin imkanları və nöqsanlı cəhətlərini saymışdır.

2. معانى القرآن – Əxfəş bu kitabı Bağdadda Kisainin xahişi ilə yazmışdır. Kitab dörd cild və ya dörd hissədən ibarətdir. 254 səhifədən ibarət olan birinci cild Fatihə surəsindən əl-Ənam surəsinə, 81 səhifədən ibarət olan ikinci cild əl-Əraf surəsindən əl-Kəhf surəsinə, 43 səhifədən ibarət olan üçüncü cild Məryəm surəsindən əz-Zümər surəsinə və 54 səhifədən ibarət olan dördüncü cild Ğafir surəsindən ən-Nas surəsinə qədər olan hissələri əhatə edir.

3. **Zəccaci.** Əbulqasim Əbdürrəhman İshaq Nəhavəndi Həmədanla Xuzistan arasında yerləşən Səmyərə şəhərində 940-951-ci illər arasında doğulmuşdur. O, əsas fəaliyyətini nəhv elminə yönləndirmiş və nəhv elmini bir sıra görkəmli alimlərdən öyrənmişdir. Bu elmə tam yiyələndikdən sonra, bu sahə ilə bağlı kitablar yazmış və şagirdlər yetişdirməyə başlamışdır. Məkkədə olduğu vaxt o, “əl-Cüməl” kitabını yazmışdır.

Zəccaci ən çox kitab yazan alimlərdən hesab edilir. Onun çapdan çıxmış kitablarından aşağıdakıların adlarını çəkmək olar: “Əl-Əmali”, “Əl-Cüməl”, “Əl-İzah fi iləlin-nəhv”, “Əl-İbdal vəl-müaqəbə vən-nəzair” və “Məcalisül-üləma”.

Zəccacinin nəhv elminə verdiyi töhfələrdən biri “əl-İzah” əsəridir. Kitab giriş və iyirmi üç fəsildən ibarətdir. Kitabın sonuna kiçik həcmli mövzular da daxildir. Girişdə əsərin aktuallığı, kita-

bin yazılma səbəbi, üslubu və “əl-İzah” adlanmasının səbəbləri qeyd edilir. Fəsillər hissəsində, Sibəveyhdə olduğu kimi cümlə ism, fel və hərfdən ibarət olması ilə üç yerə təsnif edilir. Bu təsnifatdan sonra sözün bu üç formasından geniş söhbət açan Zəccaci məntiq və nəhv alimlərinin ismlə bağlı irəli sürdükləri fikrləri müqayisə edir. O, hər bir məqamda Bəsrə və Kufə məktəbinin ixtilaflarını önə çəkir, onları müqayisə edir, hər birinin sübutlarını göstərir və bəzən də bu mövzularla bağlı şərhlərində özünün məntiqi və fəlsəfi fikirlərini ön plana çəkir. Fəsillərdən biri də təlimatlandırıcı və müqayisə prinsipli olmaqla iki hissəyə bölünən qrammatik səbəblərə həsr edilir. Fəsillər silsiləsini erab və cümlə ilə bağlı hissələr davam etdirilir, bu bölmədə onların hansının daha əsas rol oynadığı alim tərəfindən sübuta yetirilir.

Əbu Səid Sirafi. Qazi adı ilə şöhrət tapmış Əbu Səid Həsən ibn Abdulla ibn Mərzuban Sirafi 280 (893)-cü ildə Farsın cənub-qərbindəki Siraf şəhərində dünyaya gəlmişdir. Adı Behzad olan Sirafinin atası əvvəllər xristian olmuş, sonradan isə müsəlmanlığı qəbul edib, adını Abdulla, oğlunun adını isə Əbu Səid qoymuşdur.

932-ci ildə onunla Əbu Bışr Məttə ibn Yunis Qənnani Məntiqi arasında məntiqlə bağlı mübahisə düşmüş və bu mübahisənin qalibi olmuşdur. Bundan sonra Sirafinin adı dillərə düşmüş və ona müsəlmanların imamı, yeganə şeyx və şeyxülislam kimi ləqəblər vermişlər. 975-ci ildə onun Nişaburun görkəmli filosofu Əbu Həsən Amiri ilə də mübahisəsi düşmüşdür. O, “əl-Əğani” kitabının müəllifi Əbulfərəc İsfahani ilə də rəqabət aparırdı.

Sirafi Bağdadda qazilik kürsüsündə əyləşməklə yanaşı tədrislə də məşğul olmuşdur. O, çoxlu sayda tələbəyə dərs desə də, bu fəaliyyətinin qarşılığında pul almır, məvacibini yazdığı kitablardan çıxarırdı. Kirunki İbni Dürəydin “Cəmhərətül-lüğət” kitabının girişində belə yazır: “Kitabın ikinci və üçüncü cildi Sirafi tərəfindən yazılmışdır. Bu kitablar hal hazırda Hollandiyanın

Leyden kitabxanasındadır”¹⁸. Əbulabbas Mübərrədə aid olan dörd cildlik “əl-Müqtəzəb” kitabının bütün cildlərini Sirafi qələmə almışdır. Bu kitab da İstanbul kitabxanasında saxlanır.¹⁹

Miras elmindən xəbərdar olan Sirafi fiqh, kəlam, lüğət, nəhv və şeiriyat elmlərində ustad sayılırdı. Sirafinin kitabları aşağıdakılardır:

ألفاتُ: أخبارُ النحويين البصريين; شواهد كتاب سيبويه; شرحُ كتاب سيبويه
صنعةُ: شرحُ مقصورة ابن دُرَيْد; الاقتاع في النحو; جزيرة العرب; الوصل و القطع
الوقف و الابتداء; المدخل إلى كتاب سيبويه; الشعر و البلاغة.

Əbu Əli Fərisi. Əbu Əli Həcən Əli ibn Əhməd ibn Əbdül-qəffar 288 (901)-ci ildə Şiraza tabe şəhərlərdən olan Fəsada doğulmuşdur. O, 307 (919)-ci ildə həmin dövrün ənəsinə uyğun olaraq təhsil almaq üçün Bağdada yollanmış və burada Zəccaci və İbni Sərrac kimi böyük alimlərdən faydalanmışdır. 341 (952)-ci ilə qədər Bağdadda qalaraq, yüksək elmi biliklərə yiyələnmiş lüğət və nəhv sahəsi ilə bağlı çoxlu sayda kitablar yazmışdır.

Əbu Əli nəhv elmi sahəsində dövrünün qabaqcıl alimlərindən hesab edilirdi. O, nəhvlə bağlı çoxlu sayda kitablar yazmışdır. Müxtəlif fikirli qrammatiklər daim onun fikirlərinə istinad etmişlər. O, nəhv elmi ilə yanaşı hədis, təfsir, qiraət, şeir və ədəbi tənqid elmlərini də mükəmməl bilirdi. Onun bu elm sahələri ilə də bağlı çox qiymətli əsərləri vardır. "كتابُ الإيضاح" əsərini müəllif Əzdüddövlə üçün yazmışdır. Lakin kitabın mövzuları çox sadə olduğundan Əzdüddövlə onu bəyənmiş və istəyir ki, bu mövzu ilə bağlı "كتاب التكملة" əsərini yazsın. K.Brockelman qeyd edir ki, Əbu Əli Fərisi “Kitabüt-təkmilə” əsərini “Kitabül-idah” traktatına əlavə kimi yazmışdır.²⁰ Q.Flügel Taşköprüzadəyə istinadən bildirir ki, “Kitabül-idah” sintaksisə, “Kitabüt-təkmilə” isə morfolojiyaya

¹⁸ ابن دىيد. جمهرة اللغة، الجلد www.alwarraq.com، ص. 17. الاول،

¹⁹ المبرد ابو العباس. المقتضب. الجلد الاول، القاهرة، 1963، ص. 73.

²⁰ C.Brockelmann. Geischichte der arabischen litteratur. I, Leiden, 1943, p.114.

həsr edilmişdir.²¹

O, nəhv elmində Sibəveyh davamçısıdır. Əsərlərində “əl-Kitab”dan çox yararlanmışdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Qeyri-ərəb müsəlmanların Abbasilər dövrü ədəbiyyatına təsiri. – Filologiya məsələləri. №6. Bakı – 2008, səh.304.
2. Nəhv-Qrammatika elminin tarixi. – Filologiya məsələləri. №6. Bakı – 2009, səh.100.
3. Məqamə - Bədiüzzəman Həmədaninin bədii yaradıcılığı. – Filologiya məsələləri. №4. Bakı – 2009, səh.333.
4. İbn Müqəffə və onun ictimai və ədəbi irsinin təhlili. – Filologiya məsələləri. №7. Bakı – 2009, səh.157.
5. Роль иранских ученых в развитии искусства перевода на востоке. Крымский научный центр национальной Академии Наук и Министерства Образования науки Украины. Научный журнал. №182.2010, с.94.
6. پیوند زبان فارسی و عربی. خلاصه مقالات نخستین همایش آموزش زبان عربی. دفتر برنامه ریزی تألیف کتب درسی. ص.106.

---

²¹ G.Flügel. die grammatischen Schulen der Araber. Leipzig, 1862, p.110.

Teymouri M.H.

The role of Iranian scholars in the development
of Arab linguistics in Abbasids period

SUMMARY

In Abbasids period along with the Arabs, non-Arab people including Iranian linguists had serious scientific activities in the working out and development of Arab grammar and lexicology in Basra, Kufa and Bagdad linguistic schools. The dissertation "The role of Iranian scholars in the development of Arab linguistics in Abbasids period" deals with merits of Iranian scholars working in above shown linguistic schools.

The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature. In the introduction actuality of the theme is grounded, the aim, tasks, degree of study, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research are shown.

In the first chapter social-political situation, the development of science and culture, interlanguage relations and translation

issues in Iran during the reign of Abbasids have been investigated.

In the second chapter scholars` scientific merits in working out Arab language lexic structure, also achievements of Iranian linguists in this field have been studied. Here scientific legacy of such scholars as Ibn Sikkit, Sahib ibn Abbad, Ibn Faris, Abu Mansur Azhari and Abu Hilal Asgari is lightened.

In the third chapter scientific activities of Iranian scholars such as Sibavayh, Kisai, Farrah, Akhfash, Zajjaji, Abu Said Sirafi and Abu Ali Farisi making efforts and knowledge in the development of Arab grammar is determined.

In the conclusion the results obtained from carried out investigation have been summarized.

**Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт Рукописей им.М.Физули**

На правах рукописи

ТЕЙМУРИ МОХСУН ГУСЕЙН ОГЛЫ

**РОЛЬ ИРАНСКИХ УЧЕНЫХ В РАЗВИТИИ
АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ В ПЕРИОД
ПРАВЛЕНИЯ АББАСИДОВ**

5713.01 - Семитские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2013